

Agnieszka Zielińska*

Kazimierz Wajda – wybitny badacz dziejów społeczno-gospodarczych Torunia i Pomorza

Kazimierz Wajda as an Outstanding Researcher
of the Socio-economic History of Toruń and Pomerania

Kazimierz Wajda als herausragender Forscher
der sozioökonomischen Geschichte Thorns und Pommerellens

Streszczenie. Artykuł prezentuje sylwetkę i drogę kariery naukowej profesora Kazimierza Wajdy, który przez dużą część swojego życia zawodowego związany był z Uniwersytetem Mikołaja Kopernika w Toruniu. Był wybitnym badaczem dziejów społecznych i gospodarczych oraz zagadnień demograficznych Torunia, ale i Pomorza. Interesowały go także zagadnienia narodowościowe, wyznaniowe i polityczne. Spod jego pióra wyszły obszerne i szczegółowe, oparte na solidnej kwerendzie źródłowej rozdziały monografii miast pomorskich i kujawskich, dotyczące historii XIX i początku XX w. Był cenionym dydaktykiem i organizatorem życia uniwersyteckiego. Wypromował sześciu doktorów i około dwustu magistrów.

* Historyk, dr hab. nauk humanistycznych, prof. UMK, pracownik Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zainteresowania badawcze koncentruje wokół historii gospodarczej i społecznej XIX i XX wieku, a także demografii historycznej. Jest autorką dwóch monografii, licznych artykułów naukowych oraz dwóch podręczników szkolnych (współautorka). ORCID: 0000-0003-1016-225X

Abstract. The article presents the profile and academic career path of Professor Kazimierz Wajda, who was associated with the Nicolaus Copernicus University in Toruń for a large part of his professional life. He was an outstanding researcher of social and economic history as well as demographic issues of Toruń and Pomerania. He was also interested in national, religious and political issues. He wrote extensive, detailed and well researched chapters of monographs of Pomeranian and Kuyavian cities concerning the history of the nineteenth and early twentieth centuries. He was a valued educator and organizer of university life. Six Doctoral and about two hundred Master degrees were granted under his supervision.

Zusammenfassung. Der Beitrag präsentiert das Profil und den wissenschaftlichen Werdegang des Professors Kazimierz Wajda, der den Großteil seines Berufslebens mit der Nicolaus-Kopernikus-Universität in Thorn verbunden war. Er war ein herausragender Forscher der sozioökonomischen Geschichte sowie der demographischen Fragen von Thorn und Pommerellen. Sein Forschungsinteresse galt auch den nationalen, konfessionellen und politischen Fragen. Er verfasste umfangreiche und detaillierte, auf soliden Quellenrecherchen basierende Kapitel der Monographien von pommerellischen und kujawischen Städten zu deren Geschichte im 19. und frühen 20. Jh. Er war ein geschätzter Didaktiker und Organisator des Universitätslebens. Er war Betreuer von sechs Doktoranden und ca. zweihundert Magistern.

Słowa kluczowe: Toruń, Pomorze, Kazimierz Wajda, demografia historyczna, historia społeczno-gospodarcza

Keywords: Toruń, Pomerania, Kazimierz Wajda, historical demography, socio-economic history

Schlüsselwörter: Thorn, Pommerellen, Kazimierz Wajda, Historische Demographie, Sozioökonomische Geschichte

Profesor Kazimierz Wajda urodził się 26 maja 1930 r. w Bydgoszczy. Jego ojciec, Tadeusz Wajda, był urzędnikiem państwowym (zm. 1973), a matka – Bronisława z domu Syska – lekarzem stomatologiem (zm. 1983)¹. Kazimierz Wajda, jak szczegółowo podał w swoim życiorysie, od dnia urodzenia do października 1932 r. przebywał w Bydgoszczy. Następnie do maja 1934 r. mieszkał w Wilnie, a do kwietnia 1940 r. w Toruniu. W roku szkolnym 1937/38 i 1938/39 uczęszczał do Szkoły Ćwiczeń Państwowego Pedagogium w Toruniu. Od kwietnia 1940 do października 1940 r. przebywał w Wyszogrodzie w powiecie płockim, a od października 1940 do września 1945 r. w Bodzanowie, także w powiecie płockim. Od września 1945 r. mieszkał znowu w Toruniu. Uczęszczał tam do V Miejskiego Gimnazjum Męskiego, następnie do I Państwowego Gimnazjum im. Mikołaja Kopernika, a potem do I Państwowego Liceum im. Mikołaja Kopernika, gdzie 16 maja 1949 r. zdał egzamin dojrzałości².

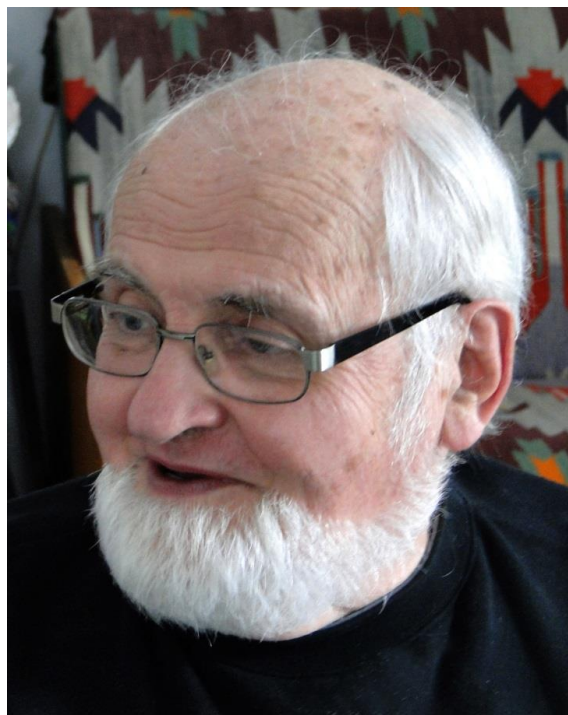
W 1949 r. rozpoczął studia historyczne na specjalności archiwalnej na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Ukończył je w 1952 r. Jednocześnie od 1 października do 31 grudnia 1951 r. był zatrudniony jako nauczyciel kontraktowy historii w wymiarze 23 godzin tygodniowo w Szkole Ogólnokształcącej stopnia podstawowego i licealnego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci w Toruniu. Szkoła ta mieściła się przy ówczesnym placu generała K. Świerczewskiego 8³. Trzeba tu wspomnieć, iż już jako student trzeciego roku był zastępcą asystenta w Katedrze Historii Nowoczesnej. Prof. dr hab. Witold Łukaszewicz w piśmie skierowanym do Rady Wydziału Humanistycznego UMK pisał o nim: „Student wykazuje pilność i zamiłowanie i duże zdolności w zakresie historii nowoczesnej, powszechnej i Polski”⁴.

¹ Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu [dalej: AUMK], Teczka osobowa Bronisława Wajdowa, sygn. K-6/1; Wspomnienia (oil.org.pl) [dostęp z lutego 2021 r.].

² AUMK, Teczka osobowa Kazimierz Wajda, Wydział Humanistyczny, sygn. 985/H, karta 7.

³ Ibid., karta 17.

⁴ Ibid., karta 22.

Profesor Kazimierz Wajda
(fot. ze zbiorów prywatnych Jagny Wajdy)

W latach 1952-1954 odbywał studia historyczne II stopnia na Uniwersytecie Poznańskim. 11 czerwca 1954 r. uzyskał tam tytuł magistra historii na podstawie pracy „Ruch robotniczy rejencji bydgoskiej w latach 1890-1903”, którą napisał pod kierunkiem prof. Kazimierza Piwarskiego. 1 czerwca 1954 r. rozpoczął pracę naukową w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, początkowo w dziale IV (Historia Polski 1864-1918), a następnie w Pracowni Dziejów Klasy Robotniczej. Najpierw zatrudniony był w charakterze pomocniczego pracownika naukowego, a od 1 października 1954 r. – asystenta.

Od 1 stycznia 1959 r. był już starszym asystentem⁵. 28 czerwca 1962 r. uzyskał stopień doktora nauk historycznych na podstawie dysertacji „Kwestia rolna na Pomorzu Gdańskim na przełomie XIX i XX wieku”. Praca powstawała na seminarium doktoranckim u prof. Kazimierza Piwarskiego. W tym też roku, dokładnie od 1 października, został zatrudniony na stanowisku adiunkta⁶. Habilitował się 29 maja 1969 r. na podstawie rozprawy „Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w latach 1850-1914”⁷. Trzeba tu zaznaczyć, iż już przed habilitacją Kazimierz Wajda opublikował 21 różnych materiałów naukowych, w tym dwie książki⁸. Od 1 kwietnia 1971 r. został zatrudniony na stanowisku samodzielnego pracownika naukowo-badawczego – docenta w IH PAN, a od 1 lutego 1976 r. w Instytucie Krajów Socjalistycznych Polskiej Akademii Nauk w Warszawie; 1 czerwca 1976 r. powołano go na stanowisko kierownika Pracowni Krajów Socjalistycznych w Zakładzie Krajów Socjalistycznych Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej IKS PAN⁹.

Podczas swojej pracy w PAN zajmował się zagadnieniem położenia ludności polskiej w Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim w drugiej połowie XIX i na początku XX w. (w tym walką o ziemię¹⁰, strajkami dzieci szkolnych¹¹, polskimi organizacjami narodowymi i społecznymi) oraz polityką władz zaborczych wobec ludności polskiej¹².

⁵ Ibid., karta 51.

⁶ Ibid., sygn. K-103 N/58, karta 1/7.

⁷ K. Wajda, *Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w latach 1850-1914*, Wrocław 1969, ss. 210.

⁸ K. Wajda, *Wóz Drzymały. Wieś wielkopolska i pomorska w walce z germanizacją*, Poznań 1962, ss. 84; tenże, *Wieś pomorska na przełomie XIX i XX wieku. Kwestia rolna na Pomorzu Gdańskim*, Poznań 1964, ss. 334.

⁹ AUMK, Teczka osobowa Akta osobowe Kazimierz Wajda, sygn. K-103 N/58, karta 1/10. Zob. *Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk 1953-2003*, red. K. Kuczyński, Warszawa 2003, aneks: Pracownicy Instytutu Historii PAN w latach 1953-2003, s. 188.

¹⁰ K. Wajda, *Przemiany w polskim stanie posiadania ziemi na Pomorzu Gdańskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, *Zapiski Historyczne*, t. 37: 1972, s. 673-688.

¹¹ K. Wajda, *Strajk szkoły lat 1906-1907 na wsi wielkopolskiej i pomorskiej*, *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*, 3: 1957, z. 1, s. 291-309.

¹² K. Wajda, *Niemiecka polityka wobec Polaków zaboru pruskiego w świetle literatury niemieckiej ostatnich lat*, *Zapiski Historyczne*, t. 35: 1970, s. 167-178; tenże,

Interesowała go także kwestia rolna na Pomorzu Gdańskim w drugiej połowie XIX i na początku XX w., ze szczególnym uwzględnieniem problematyki migracji ludności wiejskiej, roli robotników „zakordonowych” na wsi pomorskiej, problemu robotników rolnych¹³. Zajmował się również klasą robotniczą w Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim¹⁴ oraz wybranymi zagadnieniami z dziejów miast wielkopolskich i pomorskich, w tym Torunia – tu instytucji naukowych i kulturalnych¹⁵, przedsiębiorstw przemysłowych¹⁶. Prowadził też badania nad przemianami demograficznymi i społecznymi w Niemieckiej Republice Demokratycznej. 23 marca 1976 r. został powołany na stanowisko zastępcy przewodniczącego, a 27 lutego 1978 r. na stanowisko przewodniczącego Komitetu Redakcyjnego „Dokumentów i Materiałów do Stosunków Polska-NRD”. Z związku z pracą naukowo-badawczą w latach 1965-1979 wielokrotnie przebywał na kwerendach w archiwach i bibliotekach ówczesnej NRD.

1 września 1979 r. Kazimierz Wajda przeniósł się z Polskiej Akademii Nauk na Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, gdzie rozpoczął pracę w Instytucie Nauk Społecznych (INS) na Wydziale Humanistycznym. 1 września 1979 r. został dyrektorem tego Instytutu, a 1 października 1981 r. objął funkcję kierownika Zakładu Nauk Poli-

Drogi rozwoju gospodarczego Pomorza Gdańskiego w latach 1815-1914, Zapiski Historyczne, t. 39: 1974, s. 559-576.

¹³ K. Wajda, *Robotnicy rolni w Prusach na przełomie XIX i XX wieku. Zaostrzenie ustawodawstwa*, Kwartalnik Historyczny, 75: 1968, s. 23-40; tenże, *Robotnicy zakordonowi w rolnictwie Prus Wschodnich*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1968, s. 525-540.

¹⁴ K. Wajda, *Z dziejów ruchu robotniczego w Bydgoskiem w latach 1890-1903*, Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza, 1: 1955, z. 1, s. 85-142; tenże, *Robotnicy w przemyśle i budownictwie Pomorza Gdańskiego na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, t. 1, Warszawa 1970, s. 212-224.

¹⁵ K. Wajda, *Budowa teatru miejskiego w Toruniu* [współautor B. Mansfeld], Rocznik Toruński, 11: 1976, s. 143-162; tenże, *W dobie zaboru pruskiego 1875-1918*, [w:] *Dzieje Towarzystwa Naukowego w Toruniu 1875-1975*, t. 1, red. M. Biskup, Toruń 1977, s. 11-110.

¹⁶ AUMK, Teczka osobowa Akta osobowe Kazimierz Wajda, sygn. K-103 N/58, karta 3. Zob. K. Wajda, *Warsztaty Główne Kolei Wschodniej 1851-1920* [współautor S. Kalembka], [w:] *Dzieje Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego w Bydgoszczy 1851-1975*, red. K. Wajda, Bydgoszcz 1976, s. 31-67.

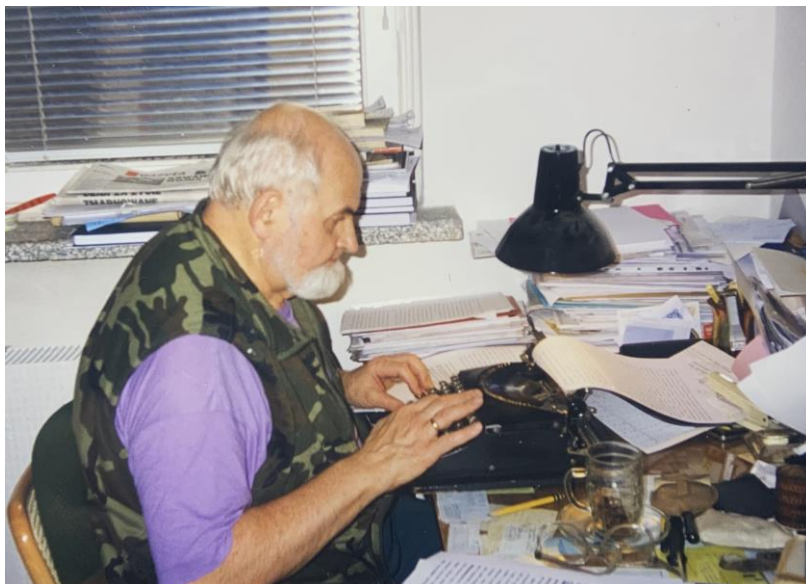

Profesor Kazimierz Wajda w Instytucie Historii i Archiwistyki
(fot. ze zbiorów prywatnych Jagny Wajdy)

tycznych. Funkcji tych zrzekł się 18 stycznia 1982 r., kiedy to przeszedł do Instytutu Historii i Archiwistyki. Od 1 września 1981 r. do 31 sierpnia 1984 r. był prodziekanem, a od 1 września 1984 r. do 30 listopada 1985 r. dziekanem Wydziału Humanistycznego UMK¹⁷. Już w 1981 r. Rada Wydziału Humanistycznego UMK wystąpiła z wnioskiem o nadanie mu tytułu profesora nadzwyczajnego, jednak ze względów politycznych sprawa została zablokowana. Stanowisko profesora nadzwyczajnego otrzymał 1 października 1988 r.¹⁸

¹⁷ AUMK, Teczka osobowa Akta osobowe Kazimierz Wajda, sygn. K-103 N/58, karta 18.

¹⁸ K. Wajda, *Zakład Historii XIX wieku*, [w:] *Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (1945-2011). Dzieje zakładów i główne kierunki badań*, Homines et historia XI, red. J. Kłaczek, Toruń 2011, s. 227-228. Zob. też: AUMK, Teczka osobowa Akta osobowe Kazimierz Wajda, sygn. K-103 N/58, karta 27/1-27/7.

Profesor Kazimierz Wajda przy pracy
(fot. ze zbiorów prywatnych Jagny Wajdy)

Podczas pracy w INS prowadził zajęcia dydaktyczne, między innymi wykłady z historii Polski 1918-1944, z dziejów społeczno-gospodarczych Prus w XIX w. oraz konwersatoria, a także zajęcia na Studium Podyplomowym Historii i Studium Podyplomowym Socjologii Wsi. Trzeba tu wspomnieć, iż już wcześniej współpracował z UMK. Od 1966 r. był wykładowcą w Instytucie Historii i Archiwistyki w ramach prac zleconych, w tym od 1977 r. na Zaocznym Studium Historii, a w latach 1977-1979 na studiach stacjonarnych¹⁹.

18 stycznia 1982 r. rozpoczął pracę w Zakładzie Historii Powszechnej i Polski XIX i XX wieku w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK jako docent. Zakład ten został w 1986 r. podzielony na dwa za-

¹⁹ AUMK, Teczka osobowa Akta osobowe Kazimierz Wajda, sygn. K-103 N/58, karta 10.

kłady: dla XIX i dla XX w. W związku z rezygnacją doc. dr hab. Tere-
sy Gilas z funkcji kierownika Zakładu Historii Powszechnej i Ziemi
Polskich XIX wieku z dniem 1 listopada 1988 r. funkcję tę przejął
Kazimierz Wajda, wówczas jako docent. Piastował ją do 30 września
2000 r., czyli do przejścia na emeryturę²⁰. Od 1987 do 1999 r. w Senacie
UMK był delegatem samodzielnych pracowników nauki Wydziału Hu-
manistycznego, a następnie Wydziału Nauk Historycznych. Od 1 paź-
dziernika 1990 do 31 grudnia 1997 r. był dyrektorem Instytutu Historii
i Archiwistyki UMK²¹. W lutym 1993 r. został powołany przez Rekto-
ra UMK prof. dra hab. Sławomira Kalembkę na stanowisko organiza-
tora powstającego Wydziału Nauk Historycznych. Jego zadaniem było
przeprowadzenie wszelkich czynności niezbędnych do tego, aby Wy-
dział mógł zacząć działać od 1 września 1993 r.²² Od 1 stycznia 1994 r.
był zatrudniony na stanowisku profesora zwyczajnego²³.

Profesor Wajda był też cenionym dydaktykiem. Podczas swojej
pracy w IHiA prowadził różnorodne zajęcia dydaktyczne nie tylko na
studiach dziennych, ale także zaocznych: przede wszystkim semina-
rium magisterskie na kierunkach historia, bibliotekoznawstwo i infor-
macja naukowa; wykłady: Problemy ludnościowe na ziemiach polskich
w XIX i początkach XX wieku, Historia społeczna XIX wieku, Demo-
grafia XIX wieku oraz konwersatoria²⁴.

30 września 2000 r. przeszedł na emeryturę. Od 1 października
2000 do 30 września 2001 r. pracował jeszcze w IHiA na pół etatu. Do
31 grudnia 2000 r. był nadal kierownikiem Zakładu Historii XIX w.²⁵

²⁰ Ibid., karta 28.

²¹ Ibid., karta 33-34.

²² Ibid., karta 16/1-16/2; na temat kulis powstania Wydziału Nauk Historycznych
UMK: R. Kozłowski, *Historycy na Wydziale Humanistycznym i Wydziale Nauk Histo-
rycznych UMK w latach 1945-2005*, [w:] *Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu
Mikołaja Kopernika w Toruniu (1945-2005). Wybrane problemy*, Homines et historia
VI, red. J. Sziling, Toruń 2006, s. 119-123.

²³ AUMK, Teczka osobowa Akta osobowe Kazimierz Wajda, sygn. K-103 N/58,
karta 38/10-38/11; Akta na stanowisko profesora zwyczajnego prof. dr hab. Kazimierz
Wajda 1993, sygn. WNH-17/17, pełna dokumentacja.

²⁴ AUMK, Teczka osobowa Akta osobowe Kazimierz Wajda, sygn. K-103 N/58,
karta 53, 53/1.

²⁵ Ibid., karta 56.

Od 1 października 2001 do 30 września 2005 r. pracował na pół etatu w Instytucie Socjologii UMK. Prowadził tam seminarium magisterskie, wykład z historii społecznej Polski oraz wykład z dziejów instytucji społeczno-gospodarczych XIX i XX w. w Polsce²⁶.

Podczas pracy na UMK kontynuował badania nad klasą robotniczą na terenie Pomorza²⁷, zajmował się dziejami Kościoła katolickiego w diecezji chełmińskiej²⁸, w tym rolą i miejscem Kościoła w walce ludności polskiej Pomorza o swoje prawa narodowe²⁹. Ukazywał procesy gospodarcze, społeczne, narodowościowe³⁰, religijne³¹ i polityczne. Był także współautorem wielu monografii miast pomorskich i kujawskich. Spod jego pióra wyszły obszerne i szczegółowe, oparte na solidnej kwerendzie źródłowej, rozdziały dotyczące historii XIX i początku XX w. w publikacjach dotyczących Bydgoszczy³², Chełmży³³,

²⁶ Informacje na temat kariery zawodowej profesora Wajdy: M. Chamot, *Wstęp*, [w:] *Spółeczeństwo w dobie modernizacji. Polacy i Niemcy w XIX i XX wieku. Studia ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Wajdzie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. R. Bäcker, M. Chamot, Z. Karpus, Toruń 2000, s. 7-9; *Wydział Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Stan na 1 lipca 2004 roku*, opr. i red. J. Gómoliszek, G. Gzella, D. Degen, Toruń 2004, s. 189-190. Schematyczny biogram profesora znajduje się w: *Pracownicy Nauki i Dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945-2004. Materiały do biografii*, red. S. Kalemka, Toruń 2006, s. 711-712.

²⁷ K. Wajda, *Klasa robotnicza Pomorza Wschodniego w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku*, Warszawa 1981, ss. 183.

²⁸ K. Wajda, *Miejsce i rola poszerzonej parafii chełmińskiej (1821-1920)*, [w:] *Z przeszłości diecezji chełmińskiej 1243-1992*, red. M. Biskup, Toruń 1994, s. 81-89.

²⁹ K. Wajda, *Spółeczeństwo polskie i Kościół katolicki na Pomorzu a państwo pruskie w latach 1860-1914*, *Studia Pelplińskie*, t. XVI, Pelplin 1985, s. 99-123.

³⁰ K. Wajda, *Polacy i Niemcy w Prusach Zachodnich w XIX i początkach XX wieku*, [w:] *Stosunki narodowościowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998, s. 7-22.

³¹ K. Wajda, *Żydzi w regionie południowego półbrzeża Bałtyku na przełomie XIX i XX wieku. Liczebność i skład zawodowy*, [w:] *Studia i szkice z dziejów Żydów w regionie Bałtyku*, red. Z. H. Nowak, Z. Karpus, Toruń 1998, s. 39-55.

³² K. Wajda, *Sytuacja ekonomiczna oraz gospodarka miejska Bydgoszczy*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1 (do roku 1920), red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1991, s. 471-474.

³³ K. Wajda, *Chełmża pod zaborem pruskim (do 1914 r.)*, [w:] *Dzieje Chełmży*, red. M. Wojciechowski, Chełmża 1994, s. 75-143.

Na Kominiarskim Wierchu. Podczas górskich wędrówek z przyjacielem Peterem Kriedte, pracownikiem naukowym Max-Planck-Institut für Geschichte w Getyndze – 10 VIII 1984 r. (fot. ze zbiorów prywatnych Jagny Wajdy)³⁴

Chojnic, Elbląga, Golubia, Nowego Miasta Lubawskiego³⁵, Pucka³⁶, Rumi³⁷, Starogardu Gdańskiego³⁸, Świecia³⁹, Torunia, Wąbrzeźna.

³⁴ O wędrówkach górskich, w których profesor Wajda brał udział, zob. A. Tomczak, *Na szlakach górskich. Z grupą toruńsko-lódzką w latach 1959-1973*, Toruń 2011.

³⁵ K. Wajda, *Nowe Miasto Lubawskie w latach 1772-1814*, [w:] *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys dziejów*, red. M. Wojciechowski, Nowe Miasto Lubawskie 1992, s. 91-125.

³⁶ K. Wajda, *Pod pruskim panowaniem (do 1914)*, [w:] *Historia Pucka*, red. A. Groth, Gdańsk 1998, s. 208-239.

³⁷ K. Wajda, *Rumia pod panowaniem pruskim (1772-1919)*, [w:] *Dzieje Rumi*, red. J. Banach, Toruń 1994, s. 115-144.

³⁸ K. Wajda, *Starogard Gdański pod panowaniem pruskim (do 1914 r.)*, [w:] *Dzieje Starogardu Gdańskiego*, t. 1, *Historia miasta do 1920*, t. I, red. M. Kallas, Toruń 1997, s. 169-248.

³⁹ K. Wajda, *Świecie i powiat świecki w czasie zaboru pruskiego 1815-1919*, [w:] *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, t. 1, red. M. Biskup, Warszawa 1979, s. 283-351.

Przez cały czas brał czynny udział w wielu sesjach i konferencjach naukowych, nie tylko polskich, ale i zagranicznych: w Rostoku, Oldenburgu, Marburgu, Moguncji, w Lund w Szwecji⁴⁰. W 1983 r. na zaproszenie Max-Planck-Institut für Geschichte w Getyndze prowadził kwerendę źródeł i literatury do dziejów klasy robotniczej w XIX i na początku XX w. oraz wymiany doświadczeń w zakresie metodologii i problematyki badań dziejów społeczno-gospodarczych⁴¹. W latach 90. XX w. wyjeżdżał na sesje naukowe do Instytutu Herdera w Marburgu. Organizował też wspólne, polsko-niemieckie, sympozja z prof. Hansem H. Hahnem z Uniwersytetu w Oldenburgu na temat stereotypów etnicznych⁴², co zaowocowało cennymi publikacjami⁴³, ale także nawiązaniem stałej współpracy naukowej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu z Uniwersytetem w Oldenburgu.

Był promotorem blisko dwustu prac magisterskich na kierunkach: historia, socjologia, bibliotekoznawstwo i informacja naukowa. Wypromował sześciu doktorów: Szczepan Wierchosławski (1978), Andrzej Rudnicki (1986), Marek Chamot (1992), Grzegorz Jasiński (1995), Piotr Bystrzycki (1997), Adam Hołub (2004). Był także recenzentem w przewodach doktorskich i habilitacyjnych⁴⁴. Wchodził w skład ważnych komitetów i redakcji naukowych. Był przewodniczącym komitetu redakcyjnego „Roczników Towarzystwa Naukowego” w Toruniu, członkiem Rady Naukowej Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha

⁴⁰ AUMK, Teczka osobowa Akta osobowe Kazimierz Wajda, sygn. K-103 N/58, karta 38/4.

⁴¹ Ibid., karta 20.

⁴² Ibid., karta 1996/20.

⁴³ K. Wajda, *Polski obraz Niemców i niemiecki obraz Polaków w publicystyce obu krajów w latach 1871-1914*, [w:] *Polacy i Niemcy. Z badań nad kształtowaniem heterostereotypów etnicznych*, red. K. Wajda, Toruń 1991, s. 45-86; tenże, *Obraz Niemców w publicystyce polskiej lat 1871-1914*, Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia CXIV, Wrocław 1993, s. 133-153; tenże, *Die Deutschen im Spiegel der polnischen Publizistik 1871-1914*, [w:] *Historische Stereotypenforschung Methodische Überlegungen und empirische Befunde*, red. H. H. Hahn, Oldenburger Schriften zur Geschichtswissenschaft, H. 2, Oldenburg 1995, s. 130-128.

⁴⁴ K. Wajda, *Zakład Historii XIX wieku*, [w:] *Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (1945-2011). Dzieje zakładów i główne kierunki badań*, *Homines et historia* XI, s. 229-231.

Kętrzyńskiego w Olsztynie, kolegium redakcyjnego „Zapisek Historycznych” TNT w Toruniu, Sekcji Demografii Historycznej Komitetu Nauk Demograficznych PAN, komitetu redakcyjnego czasopisma „Przeszłość Demograficzna Polski”⁴⁵. Był też redaktorem naukowym „Rocznika Grudziądzkiego” i „Prac Komisji Historii” Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego. W latach 1975-1979 był prezesem Zarządu Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Toruniu. Był także członkiem Polskiego Towarzystwa Socjologicznego i członkiem korespondentem Historische Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung⁴⁶.

Kazimierz Wajda to wybitny badacz dziejów społeczno-gospodarczych Torunia i Pomorza, który w swoich pracach chętnie stosował metody statystyczne do opisywania zastanych zjawisk ludnościowych. Zainteresowanie źródłami statystycznymi na użytek historii przejawiało się w publikacji napisanej wspólnie z Zenonem Guldonom⁴⁷. Autorzy opisali użyteczność: rejestrów podatkowych Księstwa Warszawskiego, Królestwa Polskiego, obszaru zaboru pruskiego z lat 1772-1806 oraz pruskich spisów ludnościowych po 1815 r. i statystyki ruchu naturalnego i wędrownego.

Dane z pruskich wydawnictw statystycznych i akt pruskiego ministerstwa rolnictwa oraz dane z ksiąg adresowych wielkiej własności ziemskiej prowincji zachodniopruskiej z lat 1880 i 1909, między innymi dla powiatu toruńskiego, profesor Wajda wykorzystał w artykule poświęconym przemianom w polskim stanie posiadania ziemi na Pomorzu Gdańskim w okresie zaborów⁴⁸.

⁴⁵ AUMK, Teczek osobowa Akta osobowe Kazimierz Wajda, sygn. K-103 N/58, karta 23.

⁴⁶ Ibid., karta 24.

⁴⁷ Z. Guldón, K. Wajda, *Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początków XX wieku. Charakterystyka, stan zachowania, wartość naukowa*, Toruń 1970. Zob też: K. Wajda, *Źródła do dziejów Pomorza Wschodniego w XIX i początkach XX wieku*, [w:] *Stan i potrzeby edycji źródłowych do historii Pomorza i innych krajów południowej strefy bałtyckiej*, red. M. Biskup, Toruń 1995, s. 75-80.

⁴⁸ K. Wajda, *Przemiany w polskim stanie posiadania ziemi na Pomorzu Gdańskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, *Zapiski Historyczne*, t. 37: 1972, s. 117-131.

W 1992 r. powstała bardzo istotna praca prezentująca dane statystyki pruskiej z lat 1861-1919 dla zagadnień ludności i gospodarki ówczesnego województwa toruńskiego⁴⁹. Znajdziemy tu informacje o liczbie ludności Torunia z podziałem na płeć, o strukturze wyznaniowej, językowej, zawodowej. Uzyskamy także dane dotyczące liczby zawartych małżeństw, urodzeń żywych i martwych, zgonów, w tym zgonów niemowląt.

Profesor Wajda był wnikliwym badaczem dziejów Torunia w okresie rozbiorów. Interesował go szczególnie okres od 1815 r. do rozpoczęcia I wojny światowej. Na uwagę zasługuje tutaj niezwykle cenny rozdział w pracy zbiorowej *Toruń dawny i dzisiejszy. Zarys dziejów*⁵⁰. Cały ten rozdział został podzielony na dwie części: w pierwszej autor opisał dzieje Torunia w latach 1815-1860, w drugiej zaś w latach 1861-1919. W każdej z nich zajął się układem przestrzennym i obszarem administracyjnym miasta, pokazując, jakie zmiany zaszły w tym zakresie. Omówił także liczbę ludności Torunia, jej zmiany liczebne, ale co najważniejsze – przyczyny tych zmian. Zajął się kwestią struktury wyznaniowej i – w miarę możliwości źródłowych – narodowościowej mieszkańców. Obszernie przedstawił rozwój gospodarczy Torunia, zwracając uwagę na rozwój handlu, przemysłu, a także mające duże znaczenie włączenie Torunia w obręb pruskiej sieci kolejowej. Omówił ustrój miasta oraz gospodarkę komunalną. Zaprezentował szczegółowe dane na temat rozwoju oświaty i życia kulturalnego, jak też życia politycznego. Rozdział wzbogacony został ilustracjami, między innymi pochodzącymi z albumu Steinera, ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu oraz ówczesnego Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Toruniu (dziś: Archiwum Państwowe w Toruniu). Na końcu obszernego rozdziału znajdujemy wskazówki bibliograficzne dotyczące wykorzystanych publikacji, jak i źródeł pochodzących z archiwów w Toruniu, w Gdańsku, jak i archiwów niemieckich: w Merseburgu i Berlinie.

⁴⁹ K. Wajda, *Przeszłość statystyczna obecnego województwa toruńskiego. Ludność i gospodarka w ujęciu statystyki pruskiej z lat 1861-1919*, Toruń 1992, ss. 107.

⁵⁰ K. Wajda, *Pod ponownym pruskim panowaniem (1815-1920)*, [w:] *Toruń dawny i dzisiejszy. Zarys dziejów*, red. M. Biskup, Warszawa 1983, s. 329-416.

W 1983 r. powstał także cenny artykuł porównujący rozwój gospodarczy i ludnościowy w XIX i na początku XX w. w trzech położonych blisko siebie miastach: Toruniu, Bydgoszczy i Chełmnie⁵¹. Analiza wzbogacona została szczegółowymi tabelami statystycznymi zawierającymi dane dotyczące ludności powyższych miast, w tym z podziałem na wyznanie, zaczerpniętymi ze źródeł niemieckich. Autor wnikliwie zbadał i porównał rozwój gospodarczy tych miast oraz wysnuł wnioski, iż „o ile jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku [...] funkcje handlowe i produkcyjne obliczone na obsługę lokalnego zaplecza rolniczego mogły zapewnić umiarkowany rozwój gospodarczy miasta [...], to od połowy XIX wieku w okresie rewolucji przemysłowej tylko industrializacja stwarzała wystarczającą podstawę szybkiego rozwoju gospodarczego i ludnościowego⁵²”. Podkreślił też przewagę Bydgoszczy nad pozostałymi dwoma miastami, która bardzo szybko, bo w początkach lat 50. XIX w., została włączona w obręb sieci kolejowej.

Zainteresowania Toruniem zaowocowały artykułem dotyczącym struktury wyznaniowej i narodowościowej ludności miasta w okresie zaborów⁵³, gdzie zamieścił tabele zawierające dane dotyczące ludności Torunia w podziale na dzielnice, wyznanie i deklarowany język. Wnikliwe badania pozwoliły na wysnucie wielu ciekawych wniosków. Po pierwsze, okazało się, iż udział ludności polskiej do lat 60. XIX w. spadał w Toruniu, lecz następnie, mimo działań wynikających z Kulturkampf, liczba Polaków rosła. Było to, jak twierdzi autor, wynikiem napływu robotników, głównie polskich, do miasta. Po drugie, każda dzielnica Torunia miała inny charakter wyznaniowy i narodowościowy. Profesora Wajdę interesowało współistnienie na terenie Torunia, ale także całych Prus Zachodnich, dwóch nacji: Polaków i Niemców. Zwracał tu uwagę na problemy związane ze strukturą narodowości-

⁵¹ K. Wajda, *Toruń-Bydgoszcz-Chełmno. Rozwój gospodarczy i ludnościowy w XIX i początkach XX wieku (1815-1914)*, *Zapiski Historyczne*, t. 48: 1983, s. 105-130.

⁵² *Ibid.*, s. 129.

⁵³ K. Wajda, *Przemiany w składzie wyznaniowym i narodowościowym ludności Torunia w XIX i początkach XX wieku*, [w:] *Stosunki narodowościowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, t. 3: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX wieku*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1993, s. 7-25.

wą, ale także wyznaniową. Trafnie dowodził, iż nie można generalizować, stawiając znak równości między Polakami i katolikami oraz między Niemcami i ewangelikami⁵⁴.

Gospodarkę, rozwój przestrzenny i zagadnienia społeczne dotyczące Torunia omówił też w rozdziale książki poświęconej temu miastu jako twierdzy⁵⁵. Skupił się tu głównie na ukazaniu wszelkich zmian społeczno-gospodarczych, jak i możliwości rozwoju Torunia w kontekście jego ufortyfikowania, co generowało wiele ograniczeń, lecz z drugiej strony kreowało charakter tego ośrodka miejskiego. Pokazał więc tu wady i zalety tego, że Toruń był twierdzą.

W 2003 r. ukazał się kolejny tom *Historii Torunia*, w którym profesor szczegółowo przedstawił sytuację ludnościową i gospodarczą miasta w latach 1815-1914⁵⁶. Można śmiało powiedzieć, iż rozdziały w tej publikacji były ukoronowaniem dotychczasowych badań profesora nad Toruniem. Rozdział poświęcony ludności Torunia w latach 1815-1914 zawiera szczegółowe informacje na jej temat, a także ruchu naturalnego i wędrownego. Autor ukazał te zagadnienia, biorąc pod uwagę charakter poszczególnych dzielnic, jak również ograniczenia budowlane związane z istnieniem, przebudową i rozbudową twierdzy toruńskiej. Zwrócił też uwagę na ożywienia i stagnacje gospodarcze, które wpływały na liczbę ludności miasta. Przedstawił skład wyznaniowy i narodowościowy mieszkańców, a następnie skład społeczno-zawodowy. Czytelnik otrzymuje także informacje na temat garnizonu wojskowego, który dla Torunia miał ogromne znaczenie. Autor odnotował szybki wzrost stanu liczebnego toruńskiego garnizonu szczególnie w drugiej połowie XIX w. i jak zaznaczył: „Dzięki swojej liczebności wojsko dominowało w obrazie miasta”⁵⁷. W rozdziale poświęco-

⁵⁴ K. Wajda, *Kooperation-Koexistenz-Konfrontation. Deutsche und Polen in Thorn 1871-1914*, Jahrbuch des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur. Beiträge und Forschungen, Bd. 2, München 1994, s. 243-256.

⁵⁵ K. Wajda, *Gospodarka, rozwój przestrzenny i społeczeństwo Torunia w okresie budowy twierdzy fortowej w XIX wieku*, [w:] *Fortyfikacja*, t. V, cz. 1, *Twierdza Toruń. Stan badań i problematyka konserwatorska*, Warszawa-Kraków 1999, s. 107-114.

⁵⁶ K. Wajda, *Ludność Torunia (1815-1914)*, [w:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793-1920)*, red. M. Biskup, Toruń 2003, s. 92-141; oraz *Życie gospodarcze miasta (1815-1914)*, ibid., s. 142-159.

⁵⁷ K. Wajda, *Ludność Torunia (1815-1914)*, s. 119.

nym życiu gospodarczemu Torunia profesor Wajda omówił rozwój rzemiosła, handlu i przemysłu. Zwrócił uwagę na branże, które szczególnie pomyślnie rozwinęły się w tym mieście. Zaakcentował znaczenie połączenia Torunia liniami kolejowymi z innymi środkami, co zdecydowanie wpłynęło na rozwój gospodarczy. Zjawiska te omawiał, po pierwsze, w kontekście poszczególnych dzielnic Torunia, po drugie, cały czas biorąc pod uwagę, iż miasto było twierdzą, co wpływało na ruch budowlany i rozwój przestrzenny.

W 2003 r. opublikował bardzo ciekawy artykuł poświęcony toruńskiej parafii świętojańskiej w latach 1793-1939⁵⁸. Nakreślił tu granice tejże parafii katolickiej, wskazał także na zmiany owych granic w badanym okresie. W tabeli zaprezentował liczbę wiernych w poszczególnych latach. Omówił narodowość wiernych, wskazując na znaczną przewagę ludności polskiej nad niemiecką. Podjął też kwestię prebendy św. Janów zarówno w dobie panowania pruskiego, jak i w okresie II Rzeczypospolitej. Omówił sprawę problemów językowych podczas nabożeństw, w tym głównie kazań. Przedstawił także stowarzyszenia parafialne.

Profesor Wajda jako badacz demografii historycznej podjął się też porównania kilku miast pomorskich w kwestii procesu transformacji demograficznej⁵⁹. W niezmiernie ciekawym artykule odpowiada na pytanie, czy proces spadku rodności zachodził w każdej sytuacji i w każdym miejscu równoległe do procesów industrializacji. Podaje tu dane dotyczące stopy urodzeń żywych dla całych Prus Zachodnich, ale rozpatruje też to zjawisko dla Torunia, Elbląga, Starogardu Gdańskiego i Chojnic. Wykazuje, iż „w okresach przyspieszonej industrializacji i w czasie rewolucji przemysłowej występowały w uprzemysławiających się ośrodkach miejskich przejściowy regres bądź zahamowanie transformacji demograficznej w zakresie poziomu rodności w tych miastach. Wynikało to ze zwiększonej imigracji ludności robotniczej

⁵⁸ K. Wajda, *Parafia świętojańska w dobie panowania pruskiego (1793-1920) i w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1920-1939)*, [w:] *Bazylika Katedralna Świętych Janów w Toruniu*, red. M. Biskup, Toruń 2003, s. 29-38.

⁵⁹ K. Wajda, *Transformacja demograficzna a industrializacja na przykładzie Prus Zachodnich na przełomie XIX i XX wieku*, *Przeszłość Demograficzna Polski*, t. 26: 2005, s. 157-166.

w tych okresach, co prowadziło do przejściowego wzrostu wskaźnika zawieranych małżeństw, a w konsekwencji do przejściowego wzrostu stopy urodzeń”⁶⁰. W kontekście Torunia profesor zwrócił szczególną uwagę na kwestię dzielnicy robotniczej Mokre, która wpływała na wzrost urodzeń w mieście, i postulował dokładniejsze badania struktury społeczno-zawodowej tego terenu.

Wspomnieć należy, iż Kazimierz Wajda w książce poświęconej Instytutowi Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu był autorem rozdziału o Zakładzie Historii XIX wieku⁶¹, w którym omówił nie tylko dzieje tego Zakładu, wyodrębnionego w roku akademickim 1986/87, ale także działalność naukową i dydaktyczną pracowników UMK, którzy zajmowali się tym okresem historycznym w ramach różnych jednostek organizacyjnych, począwszy od 1945 r. Przedstawił tu, oprócz własnej osoby, profesorów: Jerzego Danielewicz, Teresę Gilas, Karola Grünberga, Sławomira Kalembkę, Witolda Łukaszewicza, Magdalenę Niedzielską, Bronisława Pawłowskiego, Szczepana Wierchosławskiego, Mieczysława Wojciechowskiego, oraz doktorów: Marka Chamot, Bolesława Danilczuka, Władysława Lewandowskiego, Andrzeja Nieuważnego, Anetę Niewęglowską, Mateusza Puciatę, Urszulę Wencel i Ilonę Zaleską.

Profesor Kazimierz Wajda był świetnym naukowcem. Jego uczeń, dr Marek Chamot, napisał: „Rezultaty pracy naukowej Profesora poparte są zawsze ogromną i pracochłonną kwerendą źródłową w polskich i zagranicznych archiwach i bibliotekach. [...] Opracowania Profesora znamionuje wzorcowa wręcz analiza naukowa, ujawniająca znakomity warsztat historyka”⁶². Był też animatorem i organizatorem Wydziału Nauk Historycznych, wychowawcą liczного grona historyków. Pełnił wiele odpowiedzialnych funkcji. Był zaangażowany w prace naukową, dydaktyczną i organizacyjną na UMK, twórczo działał we wszystkich sferach życia uniwersyteckiego. Należał do licznych towa-

⁶⁰ Ibid., s. 165.

⁶¹ K. Wajda, *Zakład Historii XIX wieku*, [w:] *Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (1945-2011). Dzieje zakładów i główne kierunki badań*, Homines et historia XI, s. 217-232.

⁶² M. Chamot, *Jubileusz prof. Kazimierza Wajdy*, Głos Uczelni 2001, nr 1(179), s. 13.

rzystw i organizacji naukowych. Pozostawił po sobie wiele cennych publikacji, z których korzystać będą całe pokolenia. Nawet po zakończeniu pracy zawodowej służył swoją wiedzą i doświadczeniem środowisku akademickiemu. Do końca życia pozostał aktywny naukowo.

Zmarł 22 stycznia 2020 r. i został pochowany na cmentarzu św. Jerzego w Toruniu.

Bibliografia prac Kazimierza Wajdy za lata 2000-2013⁶³

2000

Die Juden im südlichen Westpreussen (Regierungsbezirk Marienwerder) im 19. Jahrhundert. Zahl und soziale Schichtung, [w:] *Zur Geschichte und Kultur der Juden in Ost- und Westpreussen*, red. M. Brocke, M. Heitmann, H. Lordick, Netiva, Wege deutsch-jüdischer Geschichte und Kultur, Studien des Salomon Ludwig Steinheim-Instituts, Bd. 2, Hildesheim 2000, s. 343-358.

Dzieje Elbląga (1816-1850), [w:] *Historia Elbląga*, t. 3, cz. 1: (1772-1850), red. A. Groth, Gdańsk 2000, s. 107-210.

Ewolucja obrazu Polaków i Polski na łamach „Preussische Jahrbücher” (do 1914), Acta Universitatis Nicolai Copernici, Bibliologia IV, Toruń 2000, s. 285-292.

Stosunki ludnościowe na ziemiach pomorskich w latach 1850-1914, [w:] *Historia Pomorza*, t. 4: (1850-1914), cz. 1: *Ustrój, gospodarka, społeczeństwo*, red. S. Salmonowicz, Toruń 2000, s. 70-132.

2001

Dzieje Elbląga 1851-1914, [w:] *Historia Elbląga*, t. 3, cz. 2: (1851-1920), red. A. Groth, Gdańsk 2001, s. 5-167.

Maturzyści Gimnazjum Elbląskiego 1818-1912. Pochodzenie społeczne i wybór studiów wyższych, [w:] *Polska i Polacy. Studia z dziejów polskiej myśli politycznej i kultury politycznej w XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dedykowana Prof. Romanowi Wapińskiemu*, red. M. Mroczo, Gdańsk 2001, s. 435-447.

⁶³ Pełna bibliografia prac z lat 1955-1999 znajduje się w: *Spółeczeństwo w dobie modernizacji. Polacy i Niemcy w XIX i XX wieku. Studia ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Wajdzie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. R. Bäcker, M. Chamot, Z. Karpus, Toruń 2000, s. 11-21. Bibliografię opracował Marek Chamot.

2002

Hans Delbrücks Konzept der Polenpolitik und sein Polenbild, [w:] *Stereotyp, Identität und Geschichte*, red. H. H. Hahn, Mitteleuropa-Osteuropa, Oldenburger Beiträge zur Kultur und Geschichte Ostmitteleuropas, Bd. 5, Frankfurt a. M., 2002, s. 305-312.

The Poles and the Germans in West Prussia Province in the 19th and the beginning of the 20th century, [w:] *Neighborhood dilemmas. The Poles, the Germans and the Jews in Pomerania along the Vistula river in the 19th and 20th century. A Collection of Studies*, red. M. Wojciechowski, J. Sziling, Toruń 2002, s. 9-19.

2003

Chojnice pod panowaniem pruskim (1772-1914), [w:] *Dzieje Chojnic*, red. K. Ostrowski, Chojnice 2003, s. 229-327.

Ludność Torunia (1815-1914), [w:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793-1920)*, red. M. Biskup, Toruń 2003, s. 92-141.

Parafia świętojańska w dobie panowania pruskiego (1793-1920) i w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1920-1939), [w:] *Bazylika Katedralna Świętych Janów w Toruniu*, red. M. Biskup, Toruń 2003, s. 29-38.

Życie gospodarcze miasta (1815-1914), [w:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793-1920)*, red. M. Biskup, Toruń 2003, s. 142-159.

2004

Kwidzyn w latach 1772-1914, [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, t. 1, red. K. Mikulski, J. Liguz, Kwidzyn 2004, s. 161-205.

Demographie Transformation and Industrialization, illustrated with the example of West Prussia at the turn of the 20th century, *Polish Population Review* 25, 2004, s. 117-125.

2005

Maturzyści Gimnazjum Kwidzyńskiego (1842-1914) i Gimnazjum Chojnickiego (1883-1913). Pochodzenie społeczne i wybór kierunku studiów, [w:] *Nad Bałtykiem. W kręgu polityki, gospodarki, problemów narodowościowych i społecznych w XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa poświęcona Prof. Mieczysławowi Wojciechowskiemu*, red. Z. Karpus, J. Kłaczek, M. Wołos, Toruń 2005, s. 177-188.

Pod skrzydłami pruskich orłów (1772-1914), [w:] *Historia Wąbrzeźna*, t. 1, red. K. Mikulski, Wąbrzeźno 2005, s. 121-158.

Transformacja demograficzna a industrializacja na przykładzie Prus Zachodnich na przełomie XIX i XX wieku, *Przeszłość Demograficzna Polski*, t. 26: 2005, s. 157-166.

2006

Studenci z Prus Zachodnich i Wschodnich na uniwersytecie w Getyndze (1815-1914), [w:] *Nad Bałtykiem, Pregolą i Lyną, XVI-XX wiek. Księga pamiątkowa poświęcona jubileuszowi 60-lecia pracy naukowej Prof. Janusza Jasińskiego*, red. Z. Rondomańska, Olsztyn 2006, s. 228-238.

2007

Dzieje XIX i XX wieku na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” w latach 1957-2006, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 3/257: 2007, s. 385-416.

Polacy i Niemcy. Wzajemne obrazy etniczne w publicystyce obu narodów (1871-1914), [w:] *Narody w Europie. Tożsamość i wzajemne postrzeganie*, red. I. Zieliński, M. Chamot, Bydgoszcz 2007, s. 127-142.

Rec: Dariusz Szudra, *Ludność pruskiej prowincji Pomorze. Przemiany w ruchu naturalnym i migracyjnym w latach 914-1939*, Szczecin 2005, *Zapiski Historyczne*, t. 72: 2007, z. 1, s. 208-209.

2008

Pod pruskim panowaniem (1793-1914), [w:] *Historia Golubia-Dobrzynia*, t. 1: *Środowisko geograficzne, pradzieje i historia Golubia do 1939 roku*, red. K. Mikulski przy współpracy M. Starosty, Toruń 2008, s. 211-288.

Rec.: Peter Kriedte, *Taufgesinnte und grosses Kapital. Die niederrheinisch-bergischen Mennoniten und der Aufstieg des Krefelder Seidengewerbes. (Mitte des 17. Jahrhunderts – 1815)*, Göttingen 2007, *Klio* 11: 2008, s. 175-179.

2009

Hasło „socjologia” w encyklopediach niemieckich drugiej połowy XIX wieku i początków XX wieku, *Przegląd Socjologiczny* 68: 2009, s. 139-148.

Rec: *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku*, red. M. Jaroszewicz, W. Stępiński, Warszawa 2007, *Zapiski Historyczne*, t. 74: 2009, z. 3, s. 161-163.

Sozialer Aufstieg, Assimilation und Antisemitismus. Die Juden im südlichen Westpreußen, [w:] *Deutschlands Östliche Nachbarschaften. Eine Sammlung von historischen Essays für Hans Henning Hahn. Die Deutschen und das östliche Europa. Studien und Quellen*, Bd. 4, Hrsg. E. Dmitrów, T. Wegner, Frankfurt a.M. 2009, s. 211-231.

2011

Rec.: *Deutschlands Östliche Nachbarschaften. Eine Sammlung von historischen Essays für Hans Henning Hahn. Die Deutschen und das östliche Europa. Studien und Quellen*, Bd. 4, Hrsg. E. Dmitrów, T. Wegner, Frankfurt a.M. 2009, *Dzieje Nowożytnie* 24: 2001, s. 293-296.

Zakład Historii XIX wieku, [w:] *Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (1945-2011). Dzieje zakładów i główne kierunki badań*, *Homines et historia* XI, red. J. Kłaczek, Toruń 2011, s. 217-232.

2012

Rec.: Sz. Wierzbosławski, *Orzeł czarny i orzeł biały. Problemy modernizacji społeczeństwa polskiego prowincji Prusy Zachodnie w XIX i na początku XX stulecia*, Olsztyn 2011, *Klio* 25: 2012, s. 264-266.

2013

Rec: G. Behrens, *Der Mythos der deutschen Überlegenheit: die deutschen Demokraten und die Entstehung des polnischen Staates 1916-1922*, Frankfurt am Main 2013, *Klio* 37: 2013, s. 187-192.